

JERZY K. LINIEWICZ

ROZUMIENIE KATEGORII „SPOŁECZEŃSTWA ZAMKNIĘTEGO” W MYŚLI KARLA R. POPPERA

Jednym z centralnych problemów współczesnej filozofii społecznej jest analiza fenomenu totalitaryzmu, czyli takiego systemu społeczno-politycznego, w którym całe życie społeczne (jednostkowe i publiczne) kontrolowane jest przez scentralizowaną władzę nie podlegającą żadnym ograniczeniom. Istotną rolę w rozważaniach nad totalitaryzmem odegrał Karl R. Popper (1902-1994), austriacki Żyd osiadły w Wielkiej Brytanii.

Karl R. Popper podważał filozoficzno-metodologiczne podstawy systemów totalitarnych, proponując ponadto własne rozwiązania spraw społeczno-politycznych. Krytykowane systemy totalitarne określił mianem „społeczeństwa zamkniętego”, natomiast własne, pozytywne propozycje definiował jako „społeczeństwo otwarte”¹. Zarówno krytyczna, jak i apologetyczna część filozofii Poppera osadzona była w kontekście filozofii krytycznego racjonalizmu, której zresztą Popper był twórcą².

Popper doszukiwał się intelektualnych podstaw totalitaryzmu w samych korzeniach kultury europejskiej³. Zdaniem omawianego autora genezę totalitaryzmu stanowi przyjęcie tezy o istnieniu obiektywnych, koniecznych i możliwych do naukowej eksplanacji (naturalistycznych albo idealistycznych) sił przejawiających się w historii i determinujących tę historię i jej zmiany (społeczne, polityczne itp.). Stanowisko takie K. Popper nazwał HISTORYCYZMEM i definiował je jako „wszelkie takie podejście do nauk społecznych,

¹ Kategorie „otwartości” i „zamkniętości” wprowadził jako pierwszy do filozofii H. Bergson w rozprawie *Dwa źródła moralności i religii*. (Tłum. P. Kostyło i K. Skorulski. Kraków 1993).

² Zob. *Mały leksykon filozofów*. Praca zbiorowa. Poznań 1993 s. 92-96.

³ Zob. R. L e g u t k o. *Etyka absolutna i społeczeństwo otwarte*. Kraków 1994 s. 74.

które zakłada, iż głównym celem tych nauk jest formułowanie prognoz historycznych, oraz że cel taki można osiągnąć poprzez wykrywanie rytmów, schematów, praw albo trendów leżących u podstaw rozwoju społecznego”⁴. Za głównych rzeczników filozofii historycyistycznej Popper uznał Platona (427-347 przed Chr.), G. W. F. Hegla (1770-1831) i K. Marksa (1818-1883) i to właśnie ci trzej filozofowie obarczeni są przez Poppera największą odpowiedzialnością za ukształtowanie filozoficzno-ideowych podstaw społeczeństwa zamkniętego.

Poniżej ukazana zostanie Popperowska interpretacja myśli społecznej powyższych autorów w aspekcie historycyistycznym, a więc tym, który – jego zdaniem – konstytuuje społeczeństwo zamknięte.

Pierwszym filozofem z „wielkiej trójki” historycyistów jest – jak wspomniano – Platon. Jego filozofia społeczna bazuje na teorii idei lub form, które są pierwowzorami rzeczy świata zmysłowego i materialnego⁵. Relacja świata idealnego i zmysłowego polega na tym, że „świat rzeczy zmysłowych jest tylko odbiciem, niedoskonałym odzwierciedleniem świata idei”⁶. Idee, w przeciwieństwie do rzeczy materialnych, definiował Platon jako byt poznawany przez pojęcia, wieczny, niezmienny i idealny⁷. Świat idei jest światem zhierarchizowanym: „jedne [idee – przyp. J. K. L.] są bardziej, inne mniej doskonałe. Najwyższą i najdoskonalszą jest idea dobra. Ma się ona tak do pozostałych idei, jak one do rzeczy zmysłowych, tzn. jest tych idei prawzorem, tym samym zaś prawzorem rzeczy zmysłowych”⁸. Prawdziwie realny byt przypisywał właśnie ideom, a poznanie ich stanowiło dla starożytnego filozofa najdojrzalszą i pewną wiedzę. Platon postulował intuicyjno-rozumowe i bezpośrednie poznanie idei, odmawiając poznaniu zmysłowemu racji bytu.

Świat rzeczy, jako niedoskonałe odwzorowanie świata idealnego, jest poznawany zmysłowo; ponadto cechuje go zniszczalność i zmienność. Platon rozumował następująco: skoro niezmiennosc jest atrybutem doskonałości

⁴ *Nędza historycyizmu*. Warszawa 1984 s. 9. Warto wspomnieć, że Popper nie jest jedynym uczonym, który dostrzega fakt zależności między (rzekomo) naukowym badaniem przyszłości a totalitaryzmem. Wiare totalitarnych przywódców i ruchów w możliwość dokonywania nieomylnych przepowiedni widzi też H. Arendt (*Korzenie totalitaryzmu*. Tłum. M. Szawiel i D. Grinberg, Warszawa 1993).

⁵ Zob. I. Dąbska. *Zarys historii filozofii greckiej*. Lublin 1993 s. 84.

⁶ Tamże s. 84.

⁷ Zob. W. Tarkiewicz. *Historia filozofii*. T. 1. Warszawa 1988 zvl. s. 87.

⁸ Dąbska, jw. s. 85.

(idei), to zmienność (świata zmysłowego) prowadzi do oddalania się od doskonałości. Tę ogólną konstatację przeniósł Platon na grunt filozofii społecznej. Skoro niezmienna i doskonała idea państwa (społeczeństwa) stanowi wzór dla materialnych i terrystycznych przejawów życia społeczno-politycznego, to zmiana jest oddaleniem się od ideału. Popper tak interpretuje ten wątek Platońskiej myśli: „Każda zmiana społeczna jest zepsuciem albo upadkiem, albo degeneracją”⁹.

Teoria idei pełni – zdaniem Poppera – kilka funkcji. Po pierwsze – jest środkiem metodologicznym dającym nie tylko czystą wiedzę naukową, ale i wiedzę stosowaną także wobec rzeczy zmysłowych, o których można mieć jedynie mniemanie. Po drugie – teoria idei stanowi klucz do teorii zmiany, upadku, powstawania i ginięcia, co jest szczególnie ważne w wypadku rozważań historycznych. Trzecią funkcją jest zbudowanie podstawy dla takiej inżynierii społecznej, która byłaby podstawą realizacji wzoru państwa idealnego.

Platon jest przy tym przekonany, że degeneracja (zmiana na gorsze) jest prawem życia społecznego. Niemniej jednak wierzy także w możliwość pokonania owej degrengolady. Jest to możliwe z chwilą zahamowania wszelkich zmian społecznych i politycznych. „Państwo wolne od niebezpieczeństwa zmiany i upadku jest państwem najlepszym, doskonałym. Jest to państwo Złotego Wieku, nie znające zmian. Jest to państwo zatrzymane w rozwoju”¹⁰. Platoński pogląd na teorie państwa ma swą genezę w idealistycznej metafizyce przyjętej przez myśliciela.

Platon sądził, iż państwo idealne istniało niegdyś rzeczywiście, po czym, w wyniku zmian, uległo upadkowi. Filozof doszukiwał się przyczyn tego upadku w walce ekonomicznej i konflikcie interesów różnych grup społecznych, jak i w konflikcie wewnątrz samej władzy. Biorąc pod uwagę powyższe czynniki, zaproponował taki model ładu publicznego, który pozwoliłby dokonać restauracji państwa idealnego¹¹.

Jedną z elementarnych zasad państwa idealnego jest jego kastowość. Polega ona na bardzo ostrym podziale społeczeństwa i braku możliwości

⁹ *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie*. Tłum. H. Kraheńska. T. 1. Warszawa 1993 s. 41. Na drodze degeneracji społeczno-ustrojowej Platon wyróżnił następujące etapy: TIMOKRACJĘ (rządy odważnych), OLIGARCHIĘ (rządy bogaczy), DEMOKRACJĘ (rządy ludu) i Tyranię (rządy despoty-karierowicza). Zob. *Historia doktryn politycznych i prawnych*. Praca zbiorowa. Poznań 1993 s. 28.

¹⁰ P o p p e r. *Społeczeństwo otwarte* s. 43.

¹¹ Platon – zdaniem Poppera – wzorował się na ładzie wypracowanym w Sparcie.

zmiany grupy przynależności, gdyż przynależność grupowa ma charakter naturalny i niezmienny. Kasta sprawująca władzę ma przy tym panowanie, „którego nie można zakwestionować”¹². Klasa panująca – i jedynie ona – ma prawo do licznych przywilejów. Ważne jest też, by klasa ta nie była trawiona wewnętrznymi podziałami, gdyż spójność jest warunkiem utrzymania jej pozycji.

Struktura społeczna postulowana przez Platona jest rozwinięciem koncepcji 3-członowej duszy. Stan rządzących odpowiada części rozumnej duszy, stan strażników odpowiada części uczuciowej, natomiast stan żywicieli to odpowiednik części pożądlivej duszy¹³. Zdaniem Poppera można nawet mówić o dwóch elementach struktury społecznej państwa Platona: klasa wojskowa to uzbrojeni i wykształceni władcy, a poddani to nieuzbrojone i ciemne ludzkie bydło. Państwo ma charakter organiczny, a jednostki ewoluują wraz z państwem ku doskonałości i „muszą w tym względzie podporządkować się państwu”¹⁴.

Podporządkowanie indywidualnych ludzi rządzącym ma na celu wzmocnienie władzy realizującej ideał doskonałości i zabezpieczenie przed konfliktami społecznymi. Jednak i sama władza – na co wskazano wcześniej – nie może być wewnątrznie podzielona. A skoro konflikty rodzą kwestie ekonomiczne, Platon postuluje taką regulację tej sfery, by zapobiec waśniam w grupie mającej władzę. Zgodność władzy zapewnić ma wspólna własność i ustrój komunistyczny. „Tylko ustrój komunistyczny – interpretuje Popper Platona – w którym brak miejsca zarówno dla wielkiego niedostatku, jak i wielkiego bogactwa, może zredukować do minimum interesy ekonomiczne i zagwarantować jedność klasie rządzącej”¹⁵. Poza czynnikami ekonomicznymi ważną rolę integrującą władzę ma też jej wspólna tożsamość ideowa. Platon zaleca podkreślanie totalnej wyższości kasty władców nad poddanymi i więź członków władzy. Niedopuszczalne jest też mieszanie się kast. „Rządzący zdecydowanie przewyższają rządzonych pod względem rasy, wychowania i wartości”¹⁶. To jest podstawa ich niczym nie skrepowanego panowania. To też nakazuje stosowanie ścisłych zasad rozrodczości, by zachować czystość klasy władców.

¹² P o p p e r. *Spółeczeństwo otwarte* s. 68.

¹³ Zob. D ą b s k a, jw. s. 93.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ P o p p e r. *Spółeczeństwo otwarte* s. 71.

¹⁶ Tamże.

Idealne państwo jest bytem samowystarczalnym, dlatego też jest ono umiejscowione wyżej od niedoskonałej i niesamowystarczalnej jednostki. Państwo kieruje jednostkę ku doskonałości, co oznacza uznanie ontycznego prymatu państwa nad jednostką. Popper sugeruje, że Platon przyjmując powyższe założenia tęskni za państwem organicznym i społeczeństwem bardziej pierwotnym. Austriacki filozof stwierdza: „Podkreślenie jedności i całości zwłaszcza państwa, a także świata, można nazwać holizmem. Holizm Platona jest, jak sądzę, ściśle związany z plemiennym kolektywizmem. [...] Tylko stabilna całość, trwałe, niezmienny kolektyw jest realny, a nie przemijające jednostki. Jest czymś «naturalnym», aby jednostki służyły całości, która jest nie ich zbiorem, ale «naturalną» jednostką wyższego rzędu”¹⁷.

Z punktu widzenia kreowania społeczeństwa zamkniętego ważne jest to, że Platon, przynajmniej w świetle interpretacji Poppera, utożsamia los państwa z losem jego władców przy pominięciu innych stanów (kast). Dlatego wykształcenie należy się tylko elitom, ale i one podlegają cenzurze stojącej na straży dobra państwa. Rozwija się propaganda, wszystko, co określa życie zbiorowe (prawo, religia, edukacja), podporządkowane jest państwu. Popper uważa, że program polityczny Platona „nie tylko nie jest wyższy moralnie od totalitaryzmu, ale jest z nim zasadniczo identyczny”¹⁸.

Jedną z ważniejszych kategorii używanych przez Platona jest idea sprawiedliwości. Zdaniem Poppera rozumienie jej u Platona jest całkowicie podporządkowane interesowi państwa. Sprawiedliwe jest to, co jest zgodne z interesem państwa. Sprawiedliwość jest przy tym cechą całego państwa i nie odnosi się do stosunków międzyludzkich¹⁹. Platońska sprawiedliwość „jest właściwością całego państwa, opartą na stosunkach między klasami. Państwo jest sprawiedliwe, jeżeli jest zdrowe, silne, zwarte i trwałe. [...] Za platońską definicją sprawiedliwości kryje się postulat totalitarnych rządów klasowych i wprowadzenia ich w życie”²⁰. Powyższa koncepcja sprawiedliwości ma charakter antyegalitarny i holistyczny, i kolektywistyczny.

Państwo dla Platona jest również jedynym kryterium oceny prawa²¹. Wobec tego – stwierdza Popper – „prawem jest wszystko, co oznacza

¹⁷ Tamże s. 102.

¹⁸ Tamże s. 109-110.

¹⁹ Współczesna filozofia wyróżnia „sprawiedliwość osobową” – między podmiotami naturalnymi (ludźmi) i „sprawiedliwość polityczną” – obejmującą system prawny i polityczny. Zob. O. H ö f f e. *Etyka państwa i prawa*. Tłum. Cz. Porębski. Kraków 1992 s. 13.

²⁰ *Społeczeństwo otwarte* s. 113.

²¹ Por. M. A. K r a p i e c. *Człowiek i prawo naturalne*. Lublin 1975 s. 61-64.

stabilność i siłę państwa”²². W tej koncepcji nie ma miejsca na uzgodnienie interesu jednostki z interesem państwa, a w imię drugiego negowany jest pierwszy. Jest to przejaw totalitaryzmu. Podobnie rzecz ma się z etyką: moralne jest to, co służy państwu. Popper zwraca uwagę, że taka moralność jest kolektywistyczna (kolektywne egoizm i kolektywna użyteczność to zasady normatywne), a konkretny człowiek jest tylko mało znaczącym elementem całości. „Jeżeli jednostka nie jest niczym więcej niż trybem w maszynie, to zadaniem etyki jako nauki jest wmontowanie tego trybu w całość”²³. To kolejny przejaw totalitaryzmu, gdyż podmiotem działania jest państwo, nie autonomiczna jednostka, i to państwo, a nie jednostka realizuje określone cele etyczne (np. doskonałość).

Rozwiązanie kwestii metafizyki państwa, jak i kwestii rozumienia prawa i sprawiedliwości pozwala zająć się odpowiedzią na bardzo konkretne pytanie – kto ma rządzić w państwie?

Skoro władza realizuje ideę państwa doskonałego – musi przeto znać tę ideę. A wiedzę o tej idei (jak i o innych ideach) ma filozof oglądający prawdę. To jemu Platon oddaje władzę, co daje w efekcie filozofa-króla, któremu służą strażnicy. Filozof-król zakłada państwo, ustanawia w nim prawo, dba o dobro państwa i tak kształtuje obywateli, by ci najpełniej przyczyniali się do realizacji celu. Władca ma do dyspozycji liczne, totalitarne metody rządzenia. Jedną z nich jest „nadzór państwa nad życiem moralnym obywateli”²⁴. Oznacza on pełną kontrolę nad ludźmi mającą na celu likwidację ich niezależności intelektualnej. Dbanie o dobro państwa uprawomocnia też kłamstwa króla-filozofa, czyli – innymi słowy – propagandę służącą kontroli nad masami. Myśl Platona zawiera ponadto elementy polityki rasowej, eugeniki, rasizmu (Mit o Krwi i Ziemi) i apologię przemocy używanej w obronie państwowych dogmatów polityczno-religijnych. Popper stoi na stanowisku, że całościowe cele programu społecznego Platona i bezkompromisowe metody jego realizacji konstytuują w rezultacie społeczeństwo zamknięte, czyli totalitarne.

Kolejnym filozofem atakowanym przez Poppera za poglądy historycyistyczne i totalitarne był – jak powiedziano – G. W. F. Hegel.

Filozof ten również przyjmował istnienie idei (istoty) rzeczy, sądząc przy tym, iż są one w rzeczach zmiennych, będących w ruchu. Idea absolutna

²² *Spółeczeństwo otwarte* s. 128.

²³ Tamże s. 130.

²⁴ Tamże s. 153.

stanowiła dla Hegla ostateczny cel ruchu prowadzący do doskonałości. Idee (istoty) organizmów, w tym też państwa, pojmował jako ich dusze lub Duchy. Wspomniany filozof rozróżniał przy tym ducha subiektywnego, obiektywnego i absolutnego i w tym kontekście osadził swą filozofię społeczną.

Rozwijający się dialektycznie duch stanowi o postępie. Państwo w tej koncepcji jest wyższym przejawem postępu, czyli rozwoju Absolutnego ducha: Hegel widzi w państwie „pochód Boga w Świecie”²⁵. Państwo ma przy tym charakter organizmu, a tworzy je kolektywny Duch Narodu. Chcąc zdobyć wiedzę na temat instytucji społecznych, należy studiować historię państwa i Ducha Narodu. Determinuje on bowiem historyczne przeznaczenie państwa i narodu, a ruch i aktywność wprowadza je na „Scenę Historii”. Walka i wojna z innymi narodami w celu ich podboju są najwyższymi przejawami tej aktywności.

Uzasadnieniu społeczeństwa zamkniętego służy też – zdaniem Poppera – Hegłowska filozofia tożsamości, będąca zastosowaniem dialektyki. Herakli-tejska doktryna „tożsamości przeciwieństw” u Hegla oznacza uznanie równości między: 1) tym, co idealne i realne, 2) tym, co idealne i rozumowe, 3) wobec tego – tym, co realne i rozumowe. To, co rozumowe, jest realne (i odwrotnie), a progresywny ruch rzeczywistości jest niczym innym, jak rozwojem rozumu. Państwo, jako etap tego rozwoju, jest rozumne i stanowi wykładnię prawdy obiektywnej. Jemu też – jako boskiej idei objawiającej się w rzeczywistości terrystycznej – należy się szacunek i cześć.

Hegel przyjmuje trybalistyczną koncepcję państwa i promuje kolektywną, nie zaś indywidualną, odpowiedzialność. Niemiecki idealista postuluje także, by państwo zamieszkiwał wyłącznie jeden naród realizujący swego ducha w historii. Jest to uznanie zasady państwa narodowego. Popper krytycznie odnosi się do tego, dopatrując się trudności w precyzyjnym zdefiniowaniu narodu i dostrzegając w tym modelu naturalistyczny i plemienny kolektywizm. Austriacki filozof widzi tu także realną groźbę zanegowania autonomii osoby, która w oderwaniu od narodu nie ma racji bytu.

Powyższe koncepcje Hegla służyć mogą do uzasadnienia poniższych totalitarnych tez filozoficzno-społecznych: 1) naród, państwo lub rasa są predestynowane do panowania nad światem; 2) państwo potwierdza i zabezpiecza swe istnienie w drodze wojny; 3) państwo nie ma żadnych

²⁵ G. W. H e g e l. *Zasady filozofii prawa*. Warszawa 1969 s. 413. Zob.: S. K o - w a l c z y k. *Koncepcja Absolutu w pismach Hegla*. Lublin 1991 zwł. s. 43 i nn.; Z. S t a w o r o w s k i. *Państwo i prawo w filozofii Hegla*. Kraków 1994; J. S u c h. *Dialektyczne wizje świata*. Warszawa–Poznań 1992 s. 78-100.

moralnych zobowiązań i tylko historia jest arbitrem jego działań; 4) dopuszczenie i apoteoza wojny totalnej; 5) wyakcentowanie roli „Wielkiej Jednostki” sprawującej władzę; 6) wyakcentowanie roli bohaterstwa i ofiarności w miejsce „zwykłego” życia. Popper zauważa, że współczesne totalitaryzmy posiłkują się kategoriami Krwi, Rasy i Narodu i dopiero na ich podstawie tworzą zbiorowość państwową będącą instrumentem ekspansji podstawowych kategorii. „Tak utworzone państwo – konkluduje Popper – musi być totalitarne, to znaczy musi przenikać i kontrolować całe życie ludzi i wszystkie ich czynności”²⁶. Państwo stanowi centralny moment życia jednostkowego i społecznego.

Byt jednostkowy, jakim jest państwo, w celu zabezpieczenia swych interesów na Scenie Historii musi konfrontować się z innymi. Musi więc dysponować siłą i realnie jej używać. Jest to najdoskonalszy sposób aktywizacji własnego ducha. Idealem jest zwycięstwo w totalnej wojnie, w której jednostka odgrywa jedynie rolę narzędzia działającego na rzecz kolektywu, jest – co najwyżej – „bohaterskim zwierzęciem”. Jest to dla Poppera przejaw plemiennego heroizmu, odbierający człowiekowi jego autoteliczną wartość i redukujący go do instrumentu.

Państwo jako cel sam w sobie, jest także jedyną przyczyną i jedynym kreatorem prawa. Żadna inna instancja nie może partycypować ani w tworzeniu norm prawnych, ani tym bardziej w ocenie tego prawa. Słuszność prawa utożsamiona jest z wzmacnianiem siły państwa i jedynie samo państwo jest uprawnione do dokonywania rozstrzygnięć w tym zakresie.

Z etyką sprawa jest analogiczna: totalitarna doktryna dezawuuje moralność osobistą i sumienie jednostki na rzecz historycystycznej idei przeznaczenia i moralności respektującej nadrzędność kolektywu państwowego. „W świetle takich poglądów znikają wszelkie wahania dotyczące kłamstw propagandowych i przekręcania prawdy, szczególnie jeżeli są one skuteczne w umacnianiu siły państwa”²⁷. Prawdę i dobro konstytuuje wobec tego interes państwa oraz wzmacnianie jego siły. Świat wartości oparty jest o wymierny interes historyczny państwa, które samo jest z kolei politycznym instrumentem metafizycznej kategorii (Krwi, Rasy, Narodu). Dominujące znaczenie ma tu totalitarny i kolektywistyczny duch.

²⁶ *Spółeczeństwo otwarte* t. 2 s. 71.

²⁷ Tamże s. 76.

Profesor Popper utożsamia myśl Hegla z filozofią nowożytnego totalitaryzmu²⁸, odmawiając jej przy tym swego poparcia.

Karol Marks jest kolejnym krytykowanym przez Poppera apologetą społeczeństwa zamkniętego. Także i tego filozofa interesuje problem postępu ludzkości i zmian społecznych, a rozstrzygnięcia autora *Kapitału* mają wymiar historycyistyczny. Są też one inspiracją dla licznej grupy innych badaczy²⁹.

Chcąc wyjaśnić, czym jest postęp i jak się on dokonuje, Marks przyjął deterministyczną wizję dziejów. Naukom społecznym wyznaczył zadanie przewidywania przyszłości, uznając, że „historyczne proroctwo jest naukowym sposobem ujmowania problemów społecznych”³⁰. Szczególny akcent położył Marks na proroctwa dotyczące zjawisk ekonomicznych i politycznych oraz rewolucji, co było wynikiem doktryny materializmu historycznego.

Historycyzm Marksa ma dla Poppera charakter ekonomiczny. Marks uznaje bowiem, że fakty i stosunki ekonomiczne kształtują rzeczywistość prawną i społeczno-polityczną („byt określa świadomość”). Priorytetowym czynnikiem rozwoju historycznego jest interes ekonomiczny i pozycja w systemie gospodarczym, jaką zajmuje dana klasa społeczna. Popper dostrzega w Marksie filozofa głoszącego, że „klucz do zrozumienia historii, w tym także historii idei, tkwi w rozwoju stosunków pomiędzy człowiekiem a jego naturalnym otoczeniem, w świecie materialnym, tzn. w ekonomicznym, a nie w duchowym życiu człowieka”³¹.

Historycyzm Marksa przejawia się w tym, że „walka klas, a nie walka narodowości (w przeciwieństwie do poglądów Hegla i większości historycyistów) wprawia w ruch historię i determinuje los ludzki”³². Walka ma charakter ekonomiczny, a stosunek do środków produkcji pozwala wyodrębnić jej dwie strony: właścicieli tych środków (kapitalistów) i ludzi żyjących z pracy najemnej (robotników). Marks twierdzi jednocześnie, że „obiektywny”

²⁸ Zob. tamże s. 86. Warto wspomnieć, że zdaniem F. Rosenzweiga, którego opinię przytacza E. Levinas, dorobek Hegla to zwieńczenie filozofii totalnej, redukującej byt do jednego czynnika. Zob. E. L e v i n a s. *Trudna wolność. Eseje o judaizmie*. Tłum. A. Kuryś. Gdynia 1991 zwł. s. 197.

²⁹ Zob. L. K o ł a k o w s k i. *Główne nurty marksizmu. Powstanie – rozwój – rozkład*. T. 3. Londyn 1988.

³⁰ *Społeczeństwo otwarte* s. 89.

³¹ Tamże s. 113. Popper krytycznie odnosi się do wyłącznie materialistycznego rozważania problemu, które lekceważy życie psychiczne człowieka.

³² Tamże s. 119.

interes klasowy determinuje świadomość jednostkową i klasową. Cała ta „sieć społeczna, w którą klasy są schwyte i zmuszone do walki przeciw sobie, jest tym, co marksizm nazywa ekonomiczną strukturą społeczeństwa, czyli systemem społecznym. [...] Stosunki klasowe charakteryzujące system społeczny są niezależne od woli poszczególnego człowieka. System społeczny przypomina więc ogromną maszynę, w którą jednostki wpadają i która ich przygniata”³³. Tak więc to system społeczny jest determinantem, który całkowicie określa cele jednostkowe, społeczne i drogę rozwoju historii. Szczególnie istotne jest w tej koncepcji wyakcentowanie interesu klasowego (wszystkiego, co wzmacnia siłę i rolę klasy w systemie) i walki klas. Bez wątplenia jest to stanowisko socjologiczne, oparte na zredukowanej antropologii³⁴.

Zjawiska ekonomiczne – jak wykazano – są bazą, na której nadbudowana jest szeroko rozumiana kultura, na którą składają się inne przejawy życia publicznego: polityka, prawo, religia, moralność. Częścią nadbudowy jest też państwo, które Marks definiuje (poprzez jego aspekt funkcjonalny) jako instrument panowania klasowego. Państwo w świetle powyższej optyki jest „mechanizmem, którym klasa rządząca posługuje się do prowadzenia walki klasowej”³⁵.

Marks – idąc śladem dotychczasowego rozumowania – domaga się, w imię radykalnych zmian i postępu, odrzucenia instytucji państwa i społeczeństwa klasowego. Proponuje za to stworzenie społeczeństwa bezklasowego (równy stosunek do środków produkcji), które powstać ma w wyniku proletariackiej rewolucji będącej apogeum walki klas. Rewolucja zakłada przy tym użycie przemocy; słuszną intencją jest jednak dla Marksa legitymizacją gwałtu, akcji masowej czy propagandy. Determinizm historyczny i wiara weń pozwalają klasie robotniczej i partii nią kierującej na stosowanie wszelkich skutecznych metod zbudowania i utrzymania nowego społeczeństwa. Jednakże – przynajmniej dla Poppera – tego typu rozumowanie nie jest niczym innym, jak tylko gloryfikacją zamkniętego, totalitarnego społeczeństwa.

Ciekawym momentem rozważań Marksa są jego rozważania na temat moralności. Moralność – jak zasygnalizowano – stanowi element społecznej nadbudowy. „Tę teorię moralności – pisze Popper – można nazwać historycystyczną, ponieważ głosi ona, że wszystkie normy moralne zależą od

³³ Tamże s. 121.

³⁴ Zob. S. K o w a l c z y k. *Zarys filozofii człowieka*. Sandomierz 1990 s. 9.

³⁵ *Spółeczeństwo otwarte* s. 127.

sytuacji historycznej; określa się ją zwykle mianem historycznego relatywizmu w etyce³⁶. Wszelkie idee moralne są orężem walki klas, moralność ma charakter naturalistyczny, a jej zakres jest partykularny, nie zaś powszechny. Najlepsza moralność jest zgodna z treścią proroctwa definiującego przyszłość. Jest to moralność proletariacka, moralność przyszłości, moralność futurystyczna. Wynika z tego, że „prawem jest siła, która na-
dejdzie”³⁷. Popper dostrzega tu hołdowanie moralnemu futuryzmowi wynikające z socjologizmu Marksa.

Eksplikacja filozofii społecznej Platona, Hegla i Marksa pozwala zająć się obecnie zarysowaniem konstytutywnych momentów społeczeństwa zamkniętego w jego ogólnym filozoficznym rozumieniu, abstrahując od konkretnych apologetów tego modelu ładu społecznego.

Popper zwraca uwagę na fakt, że w społeczeństwie zamkniętym życie ludzkie (indywidualne i zbiorowe) sterowane jest niezmiennymi tabu, koniecznymi prawami i zwyczajami. Dzieje się tak, ponieważ społeczeństwa tego rodzaju nie widzą różnicy między prawami naturalnymi (przyrodniczymi) a prawami normatywnymi (regułami współżycia społecznego). O ile pierwsze są niezmiennie, drugie – zmienne, bo kształtowane przez człowieka. Brak rozróżnienia między nimi sprawia, że społeczeństwo jest w stadium naiwnego monizmu. Może on przybierać różne formy, każda z nich charakteryzuje jednak społeczeństwo zamknięte.

Jedną z takich form jest „naiwny naturalizm, według którego zarówno prawidłowości naturalne jak i konwencjonalne są niezmiennie. [...] Bardziej istotny jest etap naiwnego konwencjonalizmu, według którego prawa naturalne jak i normatywne są wynikiem decyzji podobnych ludziom bogów lub demonów i od nich zależą”³⁸. Wskazane sposoby myślenia Popper przypisuje społeczeństwom plemiennym, akcentującym magiczny trybalizm i sankcję za nim stojącą.

Monistyczny charakter ma też naturalizm biologiczny (prawa państwowe i moralne wyprowadza on z wiecznych praw natury), pozytywizm etyczny (wyprowadzający normy z funkcjonującego tu i teraz społeczeństwa) oraz naturalizm psychologiczny (który widzi naturalne cele człowieka, ale osadza

³⁶ Tamże s. 214. Relatywizm w pojmowaniu moralności u Marksa dostrzega też ks. J. Piwowarczyk (*Wobec nowego czasu (z publicystyki 1945-1950)*. Kraków 1985 s. 109-114).

³⁷ *Społeczeństwo otwarte* s. 218.

³⁸ Tamże t. 1 s. 82.

je w jego duchowej i społecznej naturze)³⁹. Pomimo to, że w każdej z powyższych idei fakty normotwórcze mają inny charakter (biologiczny, społeczny, naturalno-społeczny), to jednak tylko one determinują normy postępowania. Sprowadzenie norm do faktów stanowi – zdaniem Poppera – istotny rys społeczeństwa zamkniętego. Neguje ono osobistą odpowiedzialność jednostki i neutralizuje dualizm faktów i decyzji, który oznacza, że opierając się na danym fakcie (faktach) można – na mocy autonomicznego wyboru – podjąć zupełnie różne decyzje.

Popper zauważa ponadto, że totalitarne wizje społeczno-polityczne przyjmują irracjonalną koncepcję człowieka i dezawuuują rozum jako narzędzie ludzkiego poznania i działania. Człowiek – w świetle tych wizji – kieruje się uczuciami, emocjami i namiętnościami, rola zaś rozumu jest (co najwyżej) drugorzędna lub nie ma jej wcale. Porządek społeczny realizowany jest na impulsach jednostkowych i społecznych. Namiętności implikują użycie przemocy i gwałtu jako instrumentów kreujących ład publiczny i rozwiązujących konflikty społeczne. Siła stanowi o racji, co eliminuje z kolei zasadę równości ludzi. Tak więc skrajny antyegalitaryzm jest bardzo charakterystycznym atrybutem zamkniętych systemów społecznych i przyczyną faktycznego niewolnictwa i uprzedmiotowienia pewnych grup w takich społeczeństwach.

Akceptacja głównej roli irracjonalnych zasad funkcjonowania człowieka (prymat uczuć nad rozumem) implikuje fakt uznania także całego społeczeństwa za rzeczywistość irracjonalną. W tej sytuacji pierwiastek irracjonalny zdaje się determinować historię społeczno-polityczną zbiorowości ludzkich. To, co irracjonalne, staje się wręcz transcendentne wobec człowieka. Chcąc poznać społeczeństwo i jego przyszłość, należy uchwycić tworzący je irracjonalny mechanizm sprawczy. Uprawia się wtedy „filozofię proroczą”, która, zanegowawszy wiedzę opartą na rozumie, dostarcza rzekomo pewnej wiedzy o „algorytmie” dziejów.

Proroctwa odnoszą się przy tym do całości społeczeństwa, a świat przez nie opisywany jest światem rozumianym globalnie. Jest to utopijny moment tego paradygmatu myślenia o polityce i społeczeństwie. Chociaż proroctwo ma charakter globalny i obrazuje to, co powszechnie konieczne, jednak wiedza na ten temat nie jest powszechna. Tylko wybrańcy mogą ją poznać; to oni potem okazują się zazwyczaj predestynowani do sprawowania władzy

³⁹ Monistycznemu podejściu do zagadnienia stosunku praw natury i praw normatywnych przeciwstawia Popper odzwierciedlający społeczeństwo otwarte krytyczny dualizm (krytyczny konwencjonalizm), który nie sprowadza norm do faktów bądź ich opisów.

wcielającej futurystyczną wizję. Determinizm oraz podział na tych, którzy dzięki absolutnej wiedzy społecznej mają powinność wprowadzać ją w życie, oraz tych, którzy muszą się podporządkować, to znamienite momenty społeczeństwa zamkniętego. Na tej podstawie nie jest już daleko do stwierdzenia, że „ludzie dzielą się na przywódców i tych, którymi trzeba kierować, na naturalnych władców i naturalnych niewolników”⁴⁰. Jest to doskonały przykład na wszechobecne w totalitaryzmie niezwykle ostre, dychotomiczne podziały rzeczywistości.

Proroczy irracjonalizm przyjmuje socjoprioryzm. Przejawia się on w uznaniu pierwszeństwa i wyższości organicznie pojmowanej grupy (narodu, plemienia, państwa, klasy) nad jednostką. Genezą tego jest historycystyczne założenie, że to, co naprawdę istotne w historii, dochodzi do głosu właśnie w ramach kolektywu. Dlatego trybalistyczne i kolektywistyczne społeczeństwa zamknięte chcą całościowo wpływać na myślenie jednostki bądź też uznają, że dzieje się tak faktycznie. Również rolą kolektywu jest określanie miejsca jednostki w ramach całości społecznej albo – w skrajnym, acz częstym przypadku – odbieranie jej tego miejsca. Podkreślanie priorytetu plemienia czy innej formy kolektywu idzie w parze z negowaniem roli jednostki jako takiej. To, co zbiorowe, jest kreatorem tego, co indywidualne, a to, co indywidualne, może realnie egzystować w ramach tego, co zbiorowe i tylko dzięki temu.

Organicznej jedności kolektywu służy „przywództwo marzeń” wsparte zakazami, nakazami, przemocą i kłamstwem. Kolektyw nakazuje myśleć, czuć i działać w identyczny, zaprogramowany sposób. Programowanie odbywa się w ramach „utopijnej inżynierii społecznej” mającej wymiar holistyczny, czyli adekwatny do określonego w makroskali celu zmian społecznych. To również stanowi o totalizmie tego typu społeczeństwa.

Budowa nowego świata opiera się na historycystycznych dogmatach dotyczących historii, polityki i społeczeństwa. W ich imię należy ponosić wszelkie ofiary. Zmiana całego życia społecznego jest równoznaczna z totalną negacją wszystkich odmiennych wizji – wynikających z tradycji czy dotychczasowego modelu publiczno-instytucjonalnej organizacji życia. Jest przy tym oczywiste, że zamknięte społeczeństwo niweluje wszelkie elementarne wartości i zasady społeczne: wolność jednostek i grup, prawdę, osobistą odpowiedzialność. Totalitaryzm jest systemem apoteozującym

⁴⁰ *Spółeczeństwo otwarte* t. 2 s. 244.

„wolność zniewolona”, opiera się na arbitralnym koncesjonowaniu wolności i jej zakresu⁴¹.

Reasumując powyższe rozważania, warto wypunktować najbardziej istotne elementy społeczeństwa zamkniętego (totalitarnego), na które zwrócił uwagę Popper. Są nimi z całą pewnością: irracjonalizm w aspekcie antropologicznym i poznawczym; determinizm; dogmatyzm, holizm i utopizm w sferze polityki; kolektywizm i organicyzm w sferze definiowania ontycznego statusu jednostek i zbiorowości; relatywizm, imperializm i promowanie antagonizmów w sferze faktycznego działania; kolektywny egoizm w sferze aksjologicznych przesłanek tego działania.

Na zakończenie należy zauważyć, że profesor Popper postawił (trafną) diagnozę, w myśl której niebezpieczeństwo totalitaryzmu pojawia się tam, gdzie występują poważne problemy społeczne. „Totalitarna alternatywa” bywa po prostu często jedną z odpowiedzi na bardzo konkretne sytuacje. Jest to jednak odpowiedź z gruntu fałszywa, co Popper bezwzględnie wykazywał w swoich klasycznych obecnie pismach. Generalne przesłanie Poppera w aspekcie jego analiz społeczno-filozoficznych wydaje się przyjmować charakter przestrogi przed wszelkimi próbami poszukiwania totalnego szczęścia w ziemskim wymiarze. Brytyjski filozof stwierdza: „Nawet najlepsze chęci uczynienia nieba na ziemi prowadzą w rezultacie do uczynienia z niej piekła, jakie jeden człowiek gotuje innym”⁴². Taki jest też moralny kontekst pism Poppera, jego krytyki totalitaryzmu i promujących ten model filozofów. Nie ma wątpliwości, że wkład w filozofię społeczną, jaki jest udziałem Poppera, jednego z najwybitniejszych i najwszechstronniejszych filozofów XX wieku, jest twórczym i bardzo ważnym głosem w dyskusji o kształt współczesnej kultury. Trudno bowiem zanegować rolę, jaką ten myśliciel odegrał w intelektualnej krucjacie antytotalitarnej, w której, co jest bardzo pozytywne, brało i bierze udział również wielu polskich uczonych.

⁴¹ Zob. S. K o w a l c z y k. *Człowiek a społeczność. Zarys filozofii społecznej*. Lublin 1994 s. 162-165.

⁴² *Spółeczeństwo otwarte* t. 1 s. 191.

TO UNDERSTAND THE CATEGORY OF „CLOSED SOCIETY”
IN THE THOUGHT OF KARL R. POPPER

S u m m a r y

The paper depicts the understanding of socio-philosophical category of „closed society” (totalitarianism) in the thought of Karl R. Popper - a prominent European philosopher.

To explicate the issue „closed society” has been put in such approach to social sciences which demands of these sciences to discover necessary prophecies, schemes or algorithms accountable for the (future) history of human communities. This approach, in Popper’s terms is called „historicism”, and makes up the theoretical ground of totalitarianism, its genesis reaching back to Greek antiquity.

The leading proponents of social philosophy, which bears a value of historicism, are for Popper such thinkers as Plato, Hegel and Marx.

Plato’s historicism results from his metaphysics and conception of idea (form): every entity possesses it, including the state. One should come closer to it, stopping social downfall, which implies struggle against any manifestation of social change, a change that distances one from a full realization of the ideal state. Popper thinks that with Plato social theory took on a totalitarian dimension, taking advantage, among other things, of eugenics or recognition being given to the priority of organicistic understanding of state over man.

Hegel, too, accepts the idea of (moving) entity and called this idea the Spirit (soul) of entity; he is another totalitarian historicist. Progress in the world is being brought about by means of dialectic development of the spirit. Organically defined state and nation (in which the Spirit is acting) are higher manifestation of that progress. The arena of history is the stage upon which state and nation act, whereas war and conquests are the most mature manifestations of that activity. The nationalistic, militaristic, collectivistic and organicistic ideas present in Hegel are - according to Popper - a nourishment for totalitarianism.

Now Marx accepts economic historicism which consists in the recognition that socio-political phenomena are entirely determined by economic phenomena. This allows us, within the framework of historical materialism, to create prophecy about the further course of history and proclaim the future model, that is „classless society”. A belief in the necessary social laws made Marx proclaim revolution which would blaze a trail for the prophecy to come true. This vision, too, was based on the deterministic and collectivistic presuppositions.

According to Popper, the fact that constitutive moments of „totalitarianism as such” have been explicated, proved that this system accepts, among other things, such philosophical presuppositions as irrationalism (its anthropological and cognitive aspect), determinism, dogmatism, holism and utopism (in the sphere of politics), collectivism and organicism (in the sphere of ontic definition of the status of individuals and communities), relativism, imperialism, and it stresses antagonisms (in the sphere of actual activity), collective egoism and negation of individual responsibility (in the aspect of axiological presumptions of this acting). Totalitarianism levels entirely freedom, truth and - which has been pinpointed - responsibility as the values of social life, leaving their rationing to the authorities.

Translated by Jan Kłos